

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ, պ.գ.դ., պրոֆեսոր

*Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ համաշխարհային պատմության և
նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոնի վարիչ,*

էլ. փոստ՝ kh.stepanyan@gmail.com

DOI: 10.56813/2953-786X-2022.2-238

**ԻՐԱՆՈՒՄ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ՇՈՒՐՁ
(1918-1920 թթ.)**

Ներածություն

Առաջին համաշխարհային պատերազմին հաջորդած տարիներին բավական սուր էր դրված հայ գաղթականության խնդիրը: Երիտթուրքերի գործադրած բռնությունների հետևանքով արևմտահայության՝ Եղեռնից փրկվածների մի մասը հանգրվանել էր ինչպես Արևելյան Հայաստանում, այնպես էլ հարևան երկրներում, այդ թվում՝ Իրանում: 1918-1920 թթ. Իրանում հայ գաղթականների հիմնական կայանները գտնվել են Թեհրանում, Թավրիզում, Համադանում և Ղազվինում: Անշուշտ եղել են նաև այլ կայաններ, որոնք իրենց չափսերով և նշանակությամբ փոքր են եղել: Բացի արևմտահայ գաղթականներից Իրանում որոշակի քանակությամբ հայ գաղթականներ հանգրվանեցին Ռուսաստանի Թուրքեստանի երկրամասից (խորհրդայնացումից հետո), ինչպես նաև Նախիջևանից: Կային նաև ներքին գաղթականներ (Խոյ-Սալմաստից և Փերիայից): Ձեկույցում ներկայացվում են 1918-1920 թթ. Իրանում հայ գաղթականության ծանր դրությունը և դրա բարելավման ուղղությամբ Հայաստանի առաջին հանրապետության կառավարության, մասնավորապես, Իրանում ՀՀ դիվանագիտական առաքելության կատարած աշխատանքները:

Որպես սկզբնաղբյուր գերազանցաբար օգտագործվել են ՀՅԴ պատմության կենտրոնական արխիվի (Ուղթերթաուն, Մասաչուսեթս, ԱՄՆ) նյութերը:

1918-1920 թթ. հայ-իրանական դիվանագիտական հարաբերությունների մասին

Հայաստանի առաջին հանրապետության հարևաններից Իրանը միակ երկիրն էր, որի հետ տարածքային և այլ կարգի խնդիրներ չեղան: Սկզբից ևեթ խթանվեց առևտրական և դիվանագիտական հարաբերությունների զարգացումը: 1919 թ. Իրանում Հայաստանի դիվանագիտական առաքելության ղեկավար նշանակվեց Հովսեփ Արղությանը, ով ճանապարհների փակ լինելու պատճառով միայն 1920 թ. հունվարին հասավ Թեհրան և անմիջապես ձեռնամուխ եղավ իր լիազորությունների կատարմանը: Նա պետք է Իրանի հետ բազմակողմանի համագործակցության համաձայնագիր ստորագրեր: Կարևոր էր հատկապես իրանահայության թվաքանակի ճշտումը և նրա ներուժի օգտագործումը Հայաստանի վերաշինության գործում: Արղությանը պետք է ճշտեր նաև Իրանում և Միջագետքում ապաստանած հայ գաղթականության հայրենիք ներգաղթելու հնարավորությունները: Իրանի միջոցով Արղությանը կարող էր կապեր հաստատել նաև Հնդկաստանի և Միջագետքի հայերի հետ:

Հայաստանի հետ առևտրական և բարեկամական պայմանագրեր կնքելու հետաքրքրություն ուներ նաև Իրանը: Հանգամանքների բերումով երկու երկրների միջև պայմանագրեր չստորագրվեցին, սակայն Ատրպատականի հետ հնարավոր եղավ առևտրական կապեր հաստատել:

Պետք է նշել, որ Արդությանի նշանակման մասին լուրը խանդավառությամբ ընդունվեց Իրանի հայության կողմից (Սամսոն, 1934, Ե, 71):

1920 թ. հունվարի 5-ին Իրանի արգործնախարարության պաշտոնյան այցելում է Արդությանին և պաշտոնական բարեմաղթանքներ հղում նրան: 1920 թ. հունվարի 9-ին Արդությանին ընդունում է վարչապետ Վոսուդ-օդ-Դոուլեն (Միրզա Հասան խան): Արդությանի նշանակումն ու այցը արձագանք է գտնում նաև իրանական մամուլում: «Ռաշտ» պարբերականը կարևորում է Հայաստանի հետ դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումը (Սամսոն, 1934, Ե, 75-77):

Արդությանը 1920 թ. հունվարին հանդիպումներ է ունենում Իրանի ֆինանսների, զինվորական, հանրային աշխատանքի, կրթության, փոստ-հեռագրի նախարարների հետ: Հունվարի 17-ին հանդիպում է Իրանի թագաժառանգին («Առաւօտ», 1920, 22 յունւար):

Չնայած Հայաստանի Հանրապետությունը դեռ ճանաչված չէր, Արդությանի գործադրած ջանքերի և ունեցած հեղինակության շնորհիվ դիվանագիտական առաքելության աշխատանքները սկզբից նեթ բավական հարթ ընթացան: Իսկ երբ 1920 թ. հունվարի 19-ին Հայաստանի Հանրապետությունը ճանաչվեց Անտանտի Գերագույն խորհրդի կողմից, Իրանի վարչապետն ու արտաքին գործերի նախարարը իրենց ներկայացուցիչների միջոցով շնորհավորեցին Արդությանին այդ կապակցությամբ (ՀՅԴ արխիւ, 80/2, 003):

1920 թ. մայիսի 28-ին Հայաստանի անկախության տարեդարձի առթիվ վարչապետ Վոսուդ-օդ-Դոուլեն անձամբ է գալիս դեսպանատուն՝ շնորհավորելու (Սամսոն, 1934, Ե, 75): Սա հարևան երկրի կողմից բացառիկ ուշադրություն էր Հայաս-

տանի անկախության հանդեպ ու որոշ առումով՝ նաև հարգանքի ցուցադրում դեսպանի անձի հանդեպ: Եթե Հայաստանի անկախությունը անկում չապրեր, հաջորդ տարի՝ 1921 թ. Իշխան Հովսեփ Արղությանը լինելու էր Թեհրանում օտարերկրյա դեսպանական կազմի ավագը (doyen) (Սամսոն, 1934, է, 75): Փաստորեն Հայաստանի և Իրանի միջև հաստատված դիվանագիտական հարաբերությունները բավական բարձր մակարդակի էին: Դա հնարավորություն էր տալիս Իրանում ՀՀ դիվանագիտական առաքելությանն ավելի ինքնավստահ գործելու, որն էլ իր հերթին նպաստում էր այս երկրում հայ գաղթականության խնդրին առավել պատշաճ ուշադրության ցուցաբերման հնարավորությունների ընձեռմանը:

Իրանում 1918-1920 թթ. հայ գաղթականության թվաքանակի շուրջ

Ինչպես նշեցինք, Արղությանի առջև խնդիր էր դրվել ճշտել Իրանում հայության և, մասնավորապես, գաղթականության իրական թիվը: Թեև գաղթականների մեծ մասը մի քանի կայաններում էին կենտրոնացած, այնուամենայնիվ որոշ մասը առավել փոքր թվերով հանգրվանել էին տարբեր բնակավայրերում: Սա ավելի էր դժվարացնում գործը: ՀՀ Իրանի դիվանագիտական առաքելությունը փորձել է գաղթականական կոմիտեների, հայրենակցական միությունների տրամադրած՝ երբեմն իրարամերժ տվյալների հիման վրա ընդհանուր պատկեր կազմել:

Նախ փաստենք, որ բացի գաղթականությունից Իրանում ապրում էր այդ երկրի հպատակություն ունեցող պատկառելի թվով հայություն: Ըստ Ռուբեն Տեր-Մինասյանի, ով Հայաստա-

նի առաջին հանրապետության կենտրոնական ղեկավար դեմքերից էր (Ռազմական նախարար, խորհրդարանի պատգամավոր), իրանահայության թիվն անցնում էր 100.000-ից (Ռուբեն, 1990, 174):

Մոտավոր հաշվարկով 1918-1920 թթ. Իրանում հանգրվանել էր 50.000 արևմտահայ գաղթական: Բացի Արևմտյան Հայաստանից, Պարսկաստանը դարձավ նաև այդ տարիներին Թուրքեստանից գաղթած հայերի ժամանակավոր ապաստան: Չհանդուրժելով բոլշևիկյան հալածանքները կամ կանխազգալով դրանց արհավիրքները՝ բազմաթիվ հայեր Թուրքեստանից տեղափոխվում էին Պարսկաստան, հիմնականում Հայաստան անցնելու նպատակով: Նրանց թիվը հասնում էր մոտ 10.000-ի: Թեհրանում և գաղթականական կայաններում կային նաև Խոյ-Սալմաստից և Փերիայից (Սպահան) եկած գաղթականներ (6 հազար): Վերջիններս գաղթական էին դարձել սոցիալական ծանր պայմաններից և խաների հալածանքից:

Պարսկաստանի հայ գաղթականության սոցիալական խնդիրները

Հայաստանի առաջին հանրապետության տարիներին կառավարության ուշադրության կենտրոնում էր նաև հայ գաղթականության հարցը: Խորհրդարանի 1918 թ. սեպտեմբերի 28-ի ընդունած օրենքով կառավարությունը պարտավորվում էր գաղթականներին ապահովել հողով և աշխատանքով (Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի նիստերի արձանագրություններ, 54-56): Ընդհանուր առմամբ փորձ էր արվում օգնել ոչ միայն հանրապետության սահմաններում հաստատված գաղթականներին՝ այլև հարևան երկրներում

ապաստանածներին: Կառավարության 1918 թ. նոյեմբերի 6-ի նիստում որոշվում է նաև 300 հազար ռուբլի օգնություն տրամադրել Իրանի հայ գաղթականներին (Հայաստանի Հանրապետության կառավարության նիստերի արձանագրություններ, 201):

Իրանի հայ գաղթականությանը հետապնդում էին մի շարք սոցիալական խնդիրներ: Նրանք ովքեր հաստատվել էին գաղթականական կայաններում, որոշակիորեն ապահովված էին ամենօրյա սննուդով, հագուստով և թեկուզ ժամանակավոր ծածկով: Սակայն նրանք, ովքեր դուրս էին մնացել կայաններից (հատկապես Ղազվինում և Համադանում), ընդմիջտ զրկվում էին ամերիկացիների կողմից տրվող նման օժանդակությունից (ՀՅԴ արխիվ, 80/2, 003):

Հայաստանի կառավարությունը իր հատկացրած միջոցները հիմնականում ուղղում էր կրթական հոգսերի բարելավմանը: Գաղթականական կայաններում ՀՀ դիվանագիտական առաքելության աջակցությամբ բացվել էին դպրոցներ: Ճիշտ է, այդ դպրոցների համար անհրաժեշտ գումարը դժվար էր հայթայթվում, սակայն, ինչպես երևում Ղազվինի գաղթականական ներկայացուցչին Արդությանի գրած նամակից, վերջինս հուսադրում է, որ դպրոցի համար գումար անպայման կգտնեն (ՀՅԴ արխիվ, 80/2, 090):

Առաջին հանրապետության տարիներին առանձին ուշադրության էր արժանանում 1919 թ. ամռանը Նախիջևանում թուրք-թաթարական կոտորածներից փրկված և Արաքսի աջափնյակում հայտնված հայությունը: Ճիշտ է, նրանց թիվն անհամեմատ ավելի քիչ էր, բայց նրանց հանդեպ հատուկ ուշադրությունը երբեք չնվազեց: 1920 թ. հունիսի 10-ի կառավարության որոշմամբ 300.000 ռ. վարկ հատկացվեց Նախի-

ջևանի դեպքերից հետո Պարսկաստան անցած նախկին միլիցիոներների և պաշտոնյաների կարիքները բավարարելու համար (Հայաստանի Հանրապետության կառավարության նիստերի արձանագրություններ, էջ 482-483): Կարևոր էր, որ նման անձիք առաջին իսկ հնարավորության սահմաններում կարողանում էին Թավրիզից վերադառնալ Հայաստանի Հանրապետություն:

Հայաստանի կառավարությունը նման ուշադրություն ցուցաբերեց նաև 1919 թ. դեկտեմբերին Ագուլիսի ջարդերից փրկվածների հանդեպ: Հ. Արդությանը 1920 թ. ապրիլի 5-ին ՀՀ ԱԳՆ հղած հեռագրով փորձում է պարզել, թե ինչ կարգի նյութական աջակցություն է հնարավոր տրամադրել այդ մարդկանց, և արդյոք նրանք հայրենիք վերադառնալուց հետո կկարողանան վերականգնել իրենց նախկին աշխատանքը (ՀՅԴ արխիվ, 80/2, 017): 1920 թ. մայիսի 4-ին կառավարության նիստում լսեցին զեկուցումը Ագուլիսի և Նախիջևանի դեպքերից հետո Պարսկաստան փախած պետական պաշտոնյաներին հայրենիք վերադառնալու համրարություններ ընձեռելու մասին: Արդությանի միջոցով փորձ է արվել ճշտել այդ մարդկանց քանակը և անհրաժեշտ այն միջոցները, որոնք հնարավորություն կտան նրանց գոհացնել (Հայաստանի Հանրապետության կառավարության նիստերի արձանագրություններ, 440):

Այսպիսով, 1918-1920 թթ. Պարսկաստանում ապաստանած հայ գաղթականությունը կանգնած էր ծանր սոցիալական խնդիրների առաջ՝ սկսած ամենօրյա սնունդից մինչև կրթական և այլ հարցեր: Առաջնային խնդիրների մի մասը կարգավորվում էր ամերիկացիների (հիմնականում Մերձավոր Արել-

քում ամերիկյան օգնության կոմիտեի) կողմից, մի մասն էլ՝ ՀՀ կառավարության հատկացված սուղ միջոցների հաշվին:

Պարսկաստանի հայ գաղթականության՝ հայրենիք վերադառնալու հարցը

Ինչպես նշեցինք Հովսեփ Արղությանը համապատասխան հանձնարարություն էր ստացել և ջանքեր է գործադրել Իրանում ապաստանած հայ գաղթականներին Հայաստանի Հանրապետություն տեղափոխելու ուղղությամբ: Հաշվի առնելով, որ առաջին հանրապետության տարիներին Հայաստանը մեծապես զգում էր մասնագետների, նաև արհեստավորների կարիք՝ Հ. Արղությանը փորձում էր հնարավորության դեպքում առաջինը նրանց ուղարկել հայրենիք:

1920 թ. փետրվարի 16-ին Հովսեփ Արղությանը նամակ է գրում ՀՀ խնամատարության նախարարին և օգնություն խնդրում Իրանում տեղակայված հայ գաղթականությանն աջակցելու համար: Հետաքրքիր է, որ դիվանագիտական ներկայացուցիչն առաջարկում է այստեղ հավաքված հայությանը տեղափոխել Հայաստան, հատկացնել մի բնակավայր և այդտեղ զարգացնել գորգագործությունը, որովհետև իր նշած գաղթականության մի մասը լավ գորգագործներ էին (ՀՅԴ արխիւ, 80/2, 003):

Հայ գաղթականությանը Իրանից Հայաստան տեղափոխելու հարցի արդյունավետ և հեռահար նպատակներով լուծման տեսանկյունից շատ հետաքրքիր է Հայաստանի Հանրապետությունում գործող և պետական հովանավորություն վայելող Մայիլյան եղբայրների «Գիտական-տնտեսական էսպեդիցիա ի Հայաստան»-ի կողմից նախագահի նամակը Հ. Արղու-

թյանին: Էքսպեդիցիան իր ուշադրությունը կենտրոնացրել էր նաև հայերի ներգաղթի և Հայաստանի ազգաբնակչության խնդիրների ուսումնասիրության վրա: Մասնավորապես պետք է վեր հանվեին, ինչպես հայ գաղթականության պատմությունը, այնպես էլ նրանց Հայաստանում վերաբնակեցնելու հիմնական ռազմավարական ուղղությունները, կազմակերպման ձևերը:

Նամակով խնդրում են Հ. Արդությանին հնարավոր բոլոր միջոցով գտնել այն բանալի կազմակերպություններին և անհատներին, որոնք համապատասխան հարցացուցակի («Արտասահմանի հայերի կեանքի մասին») պատասխանների շնորհիվ օգտակար կարող էին լինել էքսպեդիցիայի մեր աշխատանքների համար: Էքսպեդիցիան ակնկալում էր Հայաստանի դիվանագիտական առաքելության անվերապահ աջակցությունը տարատեսակ տեղեկությունների տրամադրման առումով (ՀՅԴ արխիվ, 80/2, 077): Փաստորեն, ծրագրվում էր գաղթականներին ոչ միայն հայրենիք տեղափոխելը, այլև նրանց հայրենիքում հաստատվելու համար նպաստավոր պայմանների ստեղծումը, որն էլ անուղղակիորեն նպաստելու էր հայրենիքի վերաշինության գործին:

1920 թ. անգլիացիների և ամերիկացիների նախաձեռնությամբ բարձրացավ Իրանի հայ գաղթականության մի մասին (հատկապես Համադանի շրջանի) Միջազգետքի վրայով Հայաստան տեղափոխելու տեղափոխելու խնդիրը: Հիմնական պատճառն այն էր, որ գաղթականները բեռ էին ամերիկացիների և անգլիացիների գլխին: Վերջիններս մտածում էին, որ Իրանի հայ գաղթականությանը Միջազգետք տեղափոխելով այստեղի հայ գաղթականության հետ միասին կլուծվի նրանց Հայաստան տեղափոխելու հարցը (ՀՅԴ արխիվ, 80/2, 088):

Անգլիացիները համոզում էին, որ Թավրիզով Հայաստան տեղափոխելն ավելի ծախսատար ու վտանգավոր է: Նման խնդիր իրոք կար: Բայց ամեն դեպքում գաղթականները դեմ էին Միջագետք տեղափոխվելուն: Դրան դեմ էր նաև Իրանում ՀՀ դիվանագիտական առաքելությունը: Քանի որ Համադանում ապաստանած հայ գաղթականության մեծ մասը ներքին գաղթականներ էին (Խոյ-Սալմաստ) դիմում էին Արդուրյանին, որ նա կանխի իրենց Միջագետք տեղափոխվելը, և իրենց հարցը լուծվի ընդհանուր իրանահայ գաղթականության հարցի հետ (ՀՅԴ արխիվ, 80/2, 086):

Սակայն քանի որ անգլիական ներկայացուցիչները սպառնացել են նրանց գրկել նպաստից և նույնիսկ օրական սնունդից, խորհուրդ է տվել անցնել Բաղդադ, որտեղից այնտեղ հավաքված հայ գաղթականության հետ պիտի տեղափոխվեին կամ Հայաստան: Բաղդադում պիտի միանային այնտեղ հավանված 14 հազար հայ գաղթականությանը: Համադանից գնացողների թիվը մեծ չի եղել, մոտ 100 ընտանիք (ՀՅԴ արխիվ, 80/2, 090): Մինչ այդ Արդուրյանը 1920 թ. օգոստոսի 24-ին հեռագրել էր Հայաստան՝ հայտնելով, որ Բաքուբայի հայ գաղթականությունն ինքը անվտանգության խնդիրներ ունի, անգլիացիների դեմ արաբները շարժում են սկսում, որը պայմանավորված էր նաև գաղթականության առկայությամբ, նույնիսկ թալանել էին հայ գաղթականներին (ՀՅԴ արխիվ, 80/2, 031):

Իսկ ինչ վերաբերում է Բաղդադում հավաքված 14 հազար հայ գաղթականությանը, ապա նրանց մեծ մասին՝ 12 հազար հոգու ծրագրվում էր Միջերկրական ծովի վրայով տեղափոխել Բաթում, այնտեղից էլ՝ Հայաստան, մնացած 2 հազարը պետք է

անցներ Կ. Պոլիս և Կիլիկիա (այն ֆրանսիացիները դեռ չէին հանձնել թուրքերին) (ՀՅԴ արխիւ, 80/2, 033):

Վերևում նշեցինք, որ Իրանի հայ գաղթականության մեջ որոշակի թիվ էին կազմում թուրքեստանից գաղթածները: Թուրքեստանի խորհրդայնացումը ծանր կացության առջև էր դրել այստեղ ապրող շուրջ 40 հազար հայությանը: Իթթիհատական և մուսավաթական գործակալների ակտիվ դրդմամբ գրեթե բոլոր հայերն այստեղ ամբաստանվում էին հակահեղափոխականության մեջ և հալածանքի ենթարկվում (ՀՅԴ արխիւ, 80/2, 008):

Այստեղի հայությունը ստիպված էր մտածել օր առաջ Հայաստան կամ ավելի ապահով վայր տեղափոխվելու մասին: Թուրքեստանից դուրս գալու միակ ճանապարհը գործնականում անցնում էր Իրանով: Սակայն իրանական իշխանությունները մի շարք առարկայական և ենթակայական պատճառներով խոչընդոտում էին ներգաղթը Թուրքեստանից Իրանի տարածք: Այս խոչընդոտը առավել խիստ գործում էր հայերի հանդեպ:

Արդությանը ՀՀ արտաքին գործերի նախարարին գրած նամակում կարևորում է Թուրքեստանի հայերին Հայաստան տեղափոխելու խնդիրը և առաջարկում է միջնորդել Իրանի կառավարության առաջ, թույլ տալու նրանց Հայաստան տեղափոխումն իրականացնել Իրանի տարածքով: Ի դեպ նման արտոնություն Իրանի իշխանություններն արդեն տվել էին հույներին և լեհերին (ՀՅԴ արխիւ, 80/2, 008):

Միաժամանակ Թուրքեստանի հայությանը արտագաղթելու խոչընդոտներ էին հարուցում նաև խորհրդային իշխանությունները: Արդությանն առաջարկում էր Հայաստանի արտգործնախարարին այս հարցով բանակցել խորհրդային իշխա-

նությունների հետ: (Ավելի ուշ 1920 թ. մայիսին Մոսկվայում սկսված հայ-ռուսական բանակցություններում հայկական պատվիրակությունը (Լևոն Շանթի գլխավորությամբ) բարձրացրեց նաև այդ հարցը և նախնական պայմանավորվածության համաձայն այն դրական լուծում էր ստանալու): Համապատասխան արտոնություն ստանալուց հետո Արդությանն առաջարկում էր Իրանի տարածքով Թուրքեստանից Հայաստան տեղափոխվող հայ գաղթականների համար ստեղծել ժամանակավոր կայաններ, որտեղ նրանց կապահովեն սննդով և առաջին անհրաժեշտության այլ աջակցությամբ (ՀՅԴ արխիւ, 80/2, 008):

Արդությանը Թուրքեստանի հայության մուտքը Իրան արտոնելու խնդրանքով ինքն էլ է անձամբ դիմում Իրանի իշխանություններին: Վերջիններս սակայն իրենց դիրքորոշումը պայմանավորում են Իրանի տարածքում հնարավոր խորհրդային քարոզչության տարածման մտավախությամբ: Արդությանը խնդիրը բարձրացրել էր նաև Իրանում ամերիկյան դեսպանի մոտ: Վերջինս խոստացել էր արգելքի վերացումից հետո օգնել Թուրքեստանի հայերին Հայաստան տեղափոխումը կազմակերպելու գործում (ՀՅԴ արխիւ, 80/2, 008):

Չնայած հարուցված արգելքին հարյուրավոր հայեր Հայաստան հասնելու նպատակով Թուրքեստանից անցան Իրան: Սակայն Իրանում հայտնվելուց հետո նրանց Հայաստան տեղափոխվելու ծրագիրը առաջին հանրապետության տարիներին տարալուծվեց ամբողջ Իրանի հայ գաղթականության նույնանման խնդրի հետ:

Եզրակացություն

Ամփոփելով վերոնշյալը՝ կատարենք հետևյալ ընդհանրացումները.

- Հայաստանի առաջին հանրապետության տարիներին հայ-իրանական բարեկամական հարաբերությունները հնարավորություն տվեցին Հայաստանի իշխանություններին իր դիվանագիտական առաքելության միջոցով զբաղվելու Իրանի հայ գաղթականության խնդիրներով:

- Հիմնականում ամերիկացիների և անգլիացիների աջակցությամբ նվազագույն չափով ապահովվում էր հայ գաղթականության մեծ մասի օրեկան սնունդը և կեցությունը:

- Որոշակի աշխատանքներ տարվեցին գաղթականներին սնունդով ապահովելու, գաղթականների երեխաների կրթական հարցերը հոգալու առումով:

- Հայաստանի առաջին հանրապետության իշխանություններն ի դեմս Իրանում Հայաստանի դիվանագիտական առաքելության ղեկավար Հովսեփ Արղությանի որոշակի աշխատանքներ իրականացրին Իրանում ապաստանած հայ գաղթականությանը հայրենքի տեղափոխելու ուղղությամբ:

- Իրանում ՀՀ դիվանագիտական առաքելությունը ստիպված էր զբաղվելու նաև Թուրքեստանից Իրան տեղափոխված հայ գաղթականների խնդրով:

Վերջում ավելացնենք, որ Իրանում ՀՀ դիվանագիտական առաքելության ղեկավար Արղությանը հայ գաղթականների խնդիրներով զբաղվեց նաև 1921 թ., երբ Հայաստանի առաջին հանրապետությունն անկում էր ապրել:

1920 թ. վերջին՝ Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո Թեհրան ուղարկվեց Հայհեղկոմի նախագահ Սարգիս Կապանի հետևյալ հեռագիրը. «Յեղափոխական Կոմիտեի որոշման

համաձայն դաշնակցական կառավարության կողմից նշանակված բոլոր ներկայացուցիչները կորցնում են իրենց լիազորությունը եւ գործերը պետք է յանձնեն նոր ներկայացուցիչներին»։ Շուտով Թեհրան հասավ նաև Խորհրդային Հայաստանի արտաքին գործերի կոմիսար Ասքանազ Մռավյանի հեռագիրը, որով հայտնվում էր Արդությանի պաշտոնանկությունը և կարգադրվում էր ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչության փաստաթղթերը փոխանցել Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցչությանը (Սամսոն, 1934, Ը, էջ 78-79)։

Պետք է նշել, որ մինչև Հայաստանի խորհրդայնացումը Թեհրան էր հասել նաև վարչապետ Ս. Վրացյանի թիվ 67-47 ծածկագիր հեռագիրը ուղղված իշխան Արդությանին, որով հայտնի էր դառնում հետևյալը. «... Պետական ծախսերը կրճատելու նպատակով Նախարարների խորհուրդը որոշեց վերացնել մի շարք արտասահմանեան միսիաներ, որոնց շարքում նոյնպես Թեհրանինը. Խնդրում եմ միսիան հաշվեյարդարի ենթարկել եւ ամբողջ կազմով վերադառնալ Երևան, յանձնելով գործերը համապատասխան անձնաւորութեան տեղացիներից իբրեւ պատուաւոր ներկայացուցչի, պայմանով, որ պետական գանձարանից օժանդակութիւն չստանայ» (ՀՅԴ արխիւ, 80/2, 002)։

Սակայն Արդությանը վերոնշյալ հեռագրերին ուշադրություն չդարձրեց, որոշեց մնալ Թեհրանում և շարունակել իր դիվանագիտական գործունեությունը (Սամսոն, 1934, Ը, էջ 79), որի հիմնական առանցքը, ինչպես նշեցինք, հայ գաղթականության խնդիրների կարգավորումն էր։

KHACHATUR STEPANYAN

Doctor of Historical Sciences, Professor

Head of the Chair of the World History and its Teaching Methods at

Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan,

e-mail: kh.stepanyan@gmail.com

**ON THE PROBLEMS OF ARMENIAN IMMIGRATION IN IRAN
(1918-1920)**

One of the most difficult issues facing the government during the years of the First Republic of Armenia was the issue of Armenian emigration both inside the country and abroad. The article presents the difficult situation of the Armenian emigration in Iran in 1918-1920, the work done by the Government of the First Republic of Armenia, in particular, the diplomatic mission of the Republic of Armenia in Iran to improve it. The Armenian-Iranian friendly relations enabled the Armenian authorities to deal with the problems of the Armenian emigration to Iran. The daily food and livelihood of most of the Armenian emigrants was mainly provided with the support of the Americans and the British. Some work has been done to address the educational needs of migrant children. The authorities of the First Republic of Armenia carried out certain works to repatriate the Armenian emigrants who took refuge in Iran. The Armenian diplomatic mission in Iran had to deal with the issue of Armenian migrants transferred from Turkestan to Iran.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. «Առաւօտ», Թեհրան, 1920, 22 յունւար:
2. Հայաստանի Հանրապետության կառավարության նիստերի արձանագրություններ: 1918-1920 թթ., Երևան, 2014:

3. Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի նիստերի արձանագրություններ: 1918-1920 թթ., Երևան, Հայաստանի ազգային արխիվ, 2009:

4. ՀՅԴ պատմության կենտրոնական արխիվ, ՀՀ Դիւանագիտական ներկայացուցչութիւն Պարսկաստանում, թղթածրար 80/2, փաստաթուղթ 002, 003, 008, 017, 031, 033, 077, 086, 088, 090:

5. Ռուբէն, *Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները*, հ. 7, Երևան, «Ադանա», 1990:

6. Սամսոն, Հայաստանի անդրանիկ դեսպանը Պարսկաստանում, «Վէմ», Փարիզ, 1934, Ե, Մայիս-Յունիս, էջ 61-73: 1934, Է, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, էջ 96-103, 1934, Ը, Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր, էջ 72-85: